

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДС/ВМ 05/4-02 бр.946/1-ХV/ I 4
1.6.2017. године

ВЕЋЕ НАУЧНИХ ОБЛАСТИ
ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА

Наставно-научно веће Филозофског факултета у Београду на својој ХI редовној седници, одржаној 1.6.2017. године – на основу чл. 231. став 1. алинеја 15. и 16. и члана 278. Статута Факултета, прихватило је Извештај Комисије за докторске студије с предлогом теме за докторску дисертацију: ФЕНОМЕН ЕМПАТИЈЕ У ТЕОРИЈАМА САВРЕМЕНОГ ЕТИЧКОГ СЕНТИМЕНТАЛИЗМА, докторанда Снежане Грујић.

За ментора је одређен проф. др Ненад Цекић.

Доставити:

1x Универзитету у Београду
1x Стручном сараднику за
докторске дисертације
1x Шефу Одсека за правне послове
1x Архиви

ПРЕДСЕДНИК ВЕЋА

Проф. др Данијел Синани

Факултет <u>Филозофски</u>	УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
<u>04/1-2 бр. 6/267</u>	
(број захтева) <u>1.06.2017.</u>	
(датум)	
	Веће научних области друштвено-хуманистичких наука
	(Назив већа научних области коме се захтев упућује)

ЗАХТЕВ

за давање сагласности на предлог теме докторске дисертације

Молимо да, сходно члану 46. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду («Гласник Универзитета», бр. 131/06), дате сагласност на предлог теме докторске дисертације:

Феномен емпатије у теоријама савременог етичког сентиментализма

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ Филозофија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Снежана, Радосав, Грујић

Назив и седиште факултета на коме је стекао високо образовање:

Филозофски факултет
Универзитет у Београду, Чика-
Љубина 18-20, Београд

Година

дипломирања:

1990.

Назив мастер рада кандидата:

/

Назив факултета на коме је мастер рад одбрањена: /

Година одбране мастер рада: /

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће
на седници одржаној 1.06.2017.

размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације.

	В.Д.ДЕКАНА
	<u>Проф. др Данијел Синани</u>

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ

за кандидата Снежану Грујић

Име и презиме ментора: Ненад Цекић

Звање: ванредни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. *Metaetika: problemi i tradicij*, Akademska knjiga et al., Novi Sad i Beograd
2013 - monografija

2. "Naturalistički redukcionizam u savremenoj metaetici", *Filozofski godišnjak*,
Beograd, 2011

3. "Linguistic Revisionism in Contemporary Metaethics", *Philosophical
Investigations*, 2012, Zagreb

4. „Konsekvencijalizam i moralni integritet“, *Theoria* 2, 2016.

5. "Humanism, State and Freedom: Nozick's Minimal Humanism?", *Humanism
and Post-humanism*, Peter Lang GmbH – Internationaler Verlag der
Wissenschaften, Frankfurt, 2016

Заокружити одговарајућу опцију (А, Б, В или Г):

А) У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији техничко-технолошких, природно-математичких и медицинских наука

ментор треба да има најмање три рада са SCI, SSCI, AHCI или SCIE листе, као и Math-Net.Ru листе.

Б) У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији друштвено-хуманистичких наука ментор треба да има најмање три рада са релевантне листе научних часописа (Релевантна листа научних часописа обухвата SCI, SSCI, AHCI и SCIE листе, као и ERIH листу, листу часописа које је Министарство за науку класификовало као M24 и додатну листу часописа коју ће, на предлог универзитета, донети Национални савет за високо образовање. Посебно се вреднују и монографије које Министарство науке класификује као M11, M12, M13, M14, M41 и M51.)

В) У случају израде докторске дисертације према ранијим прописима за кандидате који су стекли академски назив магистра наука ментор треба да има пет радова (референци) које га, по оцени Већа научних области, квалификују за ментора односне дисертације.

Г) У случају да у ужој научној области нема квалификованих наставника, приложити одлуку Већа докторских студија о именовању редовног професора за ментора.

В. Д. ДЕКАНА ФАКУЛТЕТА

Датум _____

М.П.

проф. др Данијел Синани

ODELJENJE ZA FILOZOFIJU
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

OBRAZLOŽENJE PREDLOGA TEME DOKTORSKE
DISERTACIJE

**Fenomen empatije u teorijama savremenog
etičkog sentimentalizma**

Kandidat:
Snežana Grujić (0F100008)

Mentor:
Prof. dr Nenad Cekić

Beograd, februar 2017.

SADRŽAJ

I Predmet istraživanja.....	2
II Cilj istraživanja.....	4
III Osnovne hipoteze.....	6
IV Struktura istraživanja.....	6
Uvod	7
Teorijski modeli empatije.....	8
Empatija kao osnova za brižnost u teoriji Nel Nodings.....	13
Metaetički pristupi fenomenu empatije.....	19
Zaključak.....	26
V Metodologija.....	26
IV Predložena literatura.....	27

Fenomen empatije u teorijama savremenog etičkog sentimentalizma

I Predmet istraživanja

Predmet navedene doktorske tezi bi bila filozofska analiza fenomena empatije i identifikovanje njenih kognitivnih aspekata u teorijama savremenog etičkog sentimentalizma. Predmet analize bi bili: a) teorija brižnosti (ethics of care) Nel Nodding (Nel Noddings), kojoj se pristupa kao paradigmatičnoj normativnoj savremenoj sentimentalističkoj teoriji i teorija Majkla Slota (Michael Slote) koja je dopunjava i b) metaetički pristupi koji analiziraju fenomen empatije, a to su: Džastina D'Armsa (Justin D'Arms) i Danijela Džekobsona (Daniel Jacobson), sa osvrtom na Stivena Darvala (Stephan Darwall), kao i kritiku Džesi Prinsa (Jesse Prinz).

Savremeni *etički sentimentalizam* obuhvata nastavak onih filozofskih tradicija u kojima, kako to Stanfordova filozofska enciklopedija objašnjava, naše emocije i želje igraju vodeću ulogu u anatomiji morala. U radu bi se, iako se elementi etičko-sentimentalističkog mišljenja mogu prepoznati tokom čitavog 20.veka, razmatrale samo teorije nastale u poslednjim decenijama, tačnije, nakon 1980. godine. Sentimentalizam je u ovom periodu ponovo postao privlačan etičarima, najverovatnije zbog svoje usmerenosti na moralnu praksu i orijentisanosti ka naturalizmu. Oživljavanje je, u poslednjim decenijama, evidentno kako u normativnim, tako i u metaetičkim teorijama, a delimično je podstaknuto i rezultatima novijih empirijskih, psiholoških i neurobioloških istraživanja, koja su moralnost povezala sa emocionalnošću. Sentimentalizam, u pojednostavljenoj varijanti, tvrdi da moralno ispravno i pogrešno mogu da se objasne emotivnim odobravanjem ili neodobravanjem. U metaetičkoj tzv. *neosentimentalističkoj* verziji, koja se još naziva i *racionalnim sentimentalizmom*, moralno ispravno i neispravno podrazumeva da postoje dispozicije za „klustere“ emocija, koje će biti u osnovi odobravanja i neodobravanja. Pojam *klastera* podrazumeva skupove emocija čiji članovi mogu da budu promenljivi, pri čemu je neophodno da su međusobno konvergentni i da su njihove kombinacije mogući odgovori na datu empirijsku situaciju.

Razmimoilaženje oko kognitivističkih i nekognitivističkih metaetičkih pozicija, prisutno je i u neosentimentalizmu.

Pod fenomenom *empatije* bi se u radu podrazumevao proces emotivnog reagovanja posmatrača - moralnog agensa, koje je odgovarajuće za situaciju u kojoj se nalazi druga (bliska) osoba - model, a ne za vlastitu, pri čemu je on, posmatrač, svestan toga.

Imenom „posmatrač“ bi se u radu referiralo na nosioca empatskog procesa, dok bi „model“ bila osoba čijoj se situaciji i emocijama posmatrač prilagođava.

Radom bi se istražili kognitivnih elementi fenomena empatije u pomenutim sentimentalističkim teorijama, koji se često u emotivnim procesima osporavaju, što bi za posledicu imalo da empatija, sem ranije uočene motivacione, pri moralnom delovanju može da ima i druge uloge. To bi podrazumevalo da je u etici moguće ispitivati epistemološku, odnosno aksiološku funkciju empatije.

Pojam kognitivnog se, u radu, ne bi upotrebljavao u smislu kognitivizma, kao metaetičke tradicije, koja moralne sudove interpretira kao deskripcije činjenica i time nosioce istinosnih vrednosti „tačno“ ili „netačno“. Pod ovim pojmom bi se podrazumevao vrlo širok obim viših sazajnih misaonih funkcija, počev od formiranja pojmova, njihove primene u procesima suđenja (prosuđivanja), analiziranja, uočavanja odnosa, do imaginacije, procenjivanja i vrednovanja. Kako u kognitivnim naukama nema opšteprihvaćene i sveobuhvatne definicije kognitivnosti, možda je najjednostavnije reći da će se u radu podrazumevati folkpsihološko, odnosno zdravorazumsko viđenje svesti i određenje koje kognitivnost jednostavno izjednačava sa mišljenjem, razmišljanjem.

U širem kontekstu i u skladu sa novijim Fišerovim (Fisher, 2011) određenjem metaetike kao systemske, a ne samo jezičke analize različitih etičkih problema, i predmet ovog rada bi mogao da se interpretira kao metaetička analiza etike bržnosti i neosentimentalističkih metaetičkih teorija u oblasti moralno- psihološke problematike. U skladu sa pomenutim određenjem, u radu bi se komparativno konsultovale i druge vrste naučnih pristupa, osim filozofskog, uglavnom empirijskog karaktera, i to psihološkog, neuronaučnog i lingvističkog, što ne bi trebalo da bude protumačeno kao ugrožavanje filozofskog stava, kao od empirije nezavisne i apstraktne misaone strukture. Pod moralnom psihologijom se, prema Džejkobsovom (Jacobs, 2002) određenju

podrazumeva filozofska analiza moralne motivacije, moralnog značaja prijetnosti i zadovoljstva i pitanja koja se zbirnim imenom zovu *moralna sreća (moral luck)*¹. Kako se tim izrazom pokriva referenca onih slučajeva u kojima su moralne okolnosti van kontrole moralnog subjekta, otvara se pitanje može li se fenomen empatije posmatrati kao takav nekontrolisani činilac moralnih događanja i time svrstati u predmet proučavanja moralne psihologije. Jer, kognitivni elementi u empatskom procesu se, u zavisnosti od teorijskog modela, prepoznaju ili tokom doživljaja empatije, ili pre nje, kao svesna namera posmatračevog emotivnog izmeštanja.

Komparativno bi se razmatrali filozofski i psihološki teorijski modeli empatskog delovanja (simulacije ili mimikrije i zaraze, odnosno indukcije). Predmet istraživanja ne bi bila ona filozofska gledišta, kao i gledišta drugih nauka, u kojima se fenomenu empatije pristupa kao iracionalnoj pojavi. Namera je da se akcentuju svesni momenti, jer ono što problematizuje empatiju i čini je predmetom etičkog razmatranja je činjenica da pri fenomenu empatije posmatrač doživljava sopstveno emocionalno iskustvo, ali pri tome ima svest da su to ujedno i osećanja druge osobe – modela i da su odgovor na situaciju u kojoj se nalazi ta druga osoba. Time se empatijom ujedinjuju različiti aspekti: sopstveni doživljaj – aspekt prvog lica sa doživljajem druge osobe – aspekt drugog i svesnost o datoj situaciji – aspekt trećeg lica. Emotivno iskustvo situacije modela kod posmatrača otvara mogućnost subjektivnog vrednovanja opaženog, što bi moglo da inicira partikularno, odnosno singularno reagovanje i orijentisanost ka neposrednoj dobrobiti modela, neisposredovanoj univerzalnim moralnim principima (kao što to smatra etika brižnosti). Ove odlike svakako kvalifikuju fenomen empatije da postane predmet etičkih razmatranja.

II Cilj istraživanja

Cilj teze bi bio da ponudi argumentaciju koja bi potvrdila postojanje kognitivnog aspekta empatije u pomenutim etičkim teorijama. Argumentacija bi se razvijala u nekoliko faza: najpre bi se ispitala savremene normativno-etičke teorije, potom metaetička sentimentalistička tradicija, a bili bi uzeti u razmatranje i empirijski rezultati psihologije i neuronauka.

¹ Na pojam moralne sreće je u etici skrenuo pažnju B. Williams (1981), *Moral luck*, Cambridge University Press

Da bi se ostvario opšti cilj teze, tj. potvrdio kognitivni aspekt empatskog fenomena i to kao motiva i elementa vrednovanja, radom bi se nastojalo da se ostvari niz posebnih ciljeva:

- 1) predlože termini za adekvatno prevođenje na srpski jezik ključnih izraza u teoriji brižnosti; prihvati i primeni postojeća karakterizacija metaetičke terminologije u srpskom jeziku²;
- 2) etika brižnosti tretira kao normativna, aretička teorija – teorija vrline, a brižnosti kao temeljna vrlina čija je osnova empatija;
- 3) analiziraju ključni izrazi etike brižnosti: *caring for, relations, one-cared*, kao i *natural caring* i *ethical caring* kod Nodings i njihova povezanost sa empatijom; ukaže na istraživanja o polnoj/rodnoj uslovljenost empatije, a time i etike brižnosti;
- 4) pojasne različita određenja i teorijski modeli empatije; komparativna analiza teorija: a) psiholoških: Hofmana (Hoffman), Ajzenberga (Eisenberg), Batsona (Batson), Dejvisa (Davis), Ajksa (Ickes) i Deja (Deigh) b) filozofskih: Hjuma (Hume), Smita (Smith), Darvala (Darwall), Štubera (Stueber) i Slota (Slote); ispita mogućnost empatskog fenomena kao doživljaja uslovljenog moralnom srećom;
- 5) ispituju savremena metaetička nastojanja ukidanja oštih kontrarnih svojstava suprotstavljenih teorija: kognitivizma i nekognitivizma, odnosno procesa verovanja (saznavanja) i osećanja i njihovih ekspresija u moralnom suđenju. – teorije Blekburna (Blackburn), Gibarda (Gibbard) i D'Armsa (D'Arms), ponudi objašnjene za prosuđivačku i procenjivačku ulogu empatije, ukaže na kritiku Džesi Prinsa (Prinz) i njene nedostatke; analizira Slotov argument o novoj vrsti referentnosti kojoj bi bila uslovljena empatijom, a koja dozvoljava postojanje apriornih i ujedno objektivnih moralnih tvrđenja (argument nastao po obrnutoj analogiji sa Kripkeovim argumentom o aposteriornoj nužnosti);
- 6) povežu sve pomenute teme u jedinstveni teorijski okvir.

² U radu se usvaja terminologija N.Cekića (2013), data u delu *Metaetika, problemi i tradicije*, Akademska knjiga Beograd

III Osnovne hipoteze

Osnovna hipoteza, od koje bi se u istraživanju polazilo, je da se u savremenim sentimentalističkim etičkim teorijama empatija sagledava kao fenomen koji sadrži kognitivne elemente, čime bi joj se, sem ranije uočene motivacione, pri moralnom delovanju mogle pripisati i druge uloge.

Osnovna hipoteza podrazumeva i sledeću: Ostale uloge empatije u sentimentalističkim teorijama nisu dovoljno istražene. U etičkoj tradiciji je uglavnom akcentovana motivaciona uloga empatije. Tumačena često kao osećanje, empatija je postajala osnovna pokretačka snaga za ostvarenje želja, postavljenog cilja i moralnog postupanja.

Od mogućih drugih uloga fenomena empatije, u radu bi se identifikovale dve: epistemološka i aksiološka. Obe se povezuju sa kognitivnim elementima empatskog procesa. Ove uloge bi podrazumevale da empatija vrši uticaj na moralnog agensa pri moralnom prosuđivanju – donošenju moralnih odluka, kao i pri vrednovanju samog delovanja. Iz ovog tvrđenja bi proizilazile naredne dve hipoteze. Jedna, da je u etici moguće ispitivati epistemološku funkciju empatije i druga, da je u etici moguće ispitivati aksiološku funkciju empatije. Pouzdanim utvrđivanjem kognitivnih elemenata u empatiji ispunio bi se uslov da *S opravdano veruje da P*. Odnosno, da moralni agens ima opravdanja za donošenje određenih moralnih sudova. Takođe, da je moguće, na osnovu empatskog iskustva stvarati ili menjati moralne vrednosne stavove. Pitanje na koje bi istraživanje, argumentacijom u prilog postavljenih hipoteza, moglo da odgovori je sledeće: U kojoj meri bi značaj, koji se u nekim ranijim etičkim teorijama pridavao moralnoj intuiciji ili moralnom čulu za opravdavanje moralnog delovanja i suđenja, sada, mogao da se pripiše empatiji?

IV Sadržaj i struktura teze

Sadržaj rada bi bio struktuiran tako da obrazuje sledeće celine:

1. Uvod
2. Teorijski modeli empatije
3. Empatija kao osnova za brižnost u teoriji Nel Nodings
4. Metaetički pristupi fenomenu empatije

5. Zaključak

U uvodnom delu (1.) bi se sagledao problem odnosa osećanja kao ekspresivnih elemenata i razumskih sposobnosti kao kognitivnih činilaca pri moralnom odlučivanju i delovanju, u tradicionalnoj i savremenoj filozofiji. U drugom delu (2.) bi se prikazali teorijski modeli empatije i to: psihološki (2.1.) i filozofski (2.2.). U trećem (3.) bi se sagledala etika brižnosti kao normativna teorija koja insistiranjem na prirodnosti i spontanitetu u osećajnosti, prosuđivanju i moralnom delovanju, prevazilazi jaz između emocija i razuma, putem empatičnosti i brižnosti. Ispitivanje bi obuhvatilo sledeće celine: terminologiju etike brižnosti (3.1), interpretiranje teorije brižnosti kao etike vrline (3.2), ulogu empatije u etici brižnosti (3.4), epistemološke i aksiološke aspekte teorije (3.4). U četvrtom (4.) bi se kroz problem fenomena empatije dao prikaz najznačajnijih metaetičkih sentimentalističkih teorija. Sagledali bi se: ideja slaganja istine i ekspresije Blekburna i Gibarda u okviru ekspresivističke metaetičke tradicije (4.1), problem različitih perspektiva pri moralnom delovanju u Darvalovoj teoriji i (4.2), neosentimentalistički pristupi, odnosno D'Armsovo ispitivanje empatije u svetlu njenih procenjivačkih moći (4.3), kritika ovih shvatanja (4.4) kao i argument Majkla Slota o utvrđivanju novog domena referentnosti moralnih termina u čijem procesu ključna uloga pripada empatiji (4.5); u petom delu (5.) bi se sumiranjem ranijih odeljaka pojasnio tok potvrđivanja postavljene teze tokom rada i izveo krajnji zaključak.

1. Uvod

Uvodni deo bi tezu sagledao u kontekstu šireg etičkog problema zasnovanosti naših moralnih ubeđenja i ponašanja na osećanjima, odnosno na razumu. Zalaženje u pitanja koja čine same temelje etike, pošavši od onih o individualnim pobudama i motivima moralnog agensa, pa sve do onih o ciljevima i svrhama moralnog delovanja, ukazuje da se odgovori uglavnom suštinski razlikuju u zavisnosti od prostora koji je ostavljen za delovanje razuma, odnosno emocija. Pitanje vrednovanja emotivnih i kognitivnih moći i sposobnosti, moglo bi da se sagleda i kao pitanje nužnosti njihovog strogog diferenciranja i suprotstavljanja. Ukoliko su ove funkcije usmerene ka jedinstvenom cilju, ispravnom delovanju, odnosno ostvarenju dobra, opravdano je zapitati se da li je neophodno da budu ekskluzivne i različito vrednovane. Tendencija brisanja oštih granica prisutna je i u savremenoj, prvenstveno metaetičkoj misli, a etika brižnosti kao

normativna teorija zasnovana na spontanitetu osećanja, mišljenja i delovanja je eksplicitni egzemplar mogućnosti ovog spajanja.

2. Teorijski modeli empatije

U okviru ove tematske celine bi se razmatrala filozofska i psihološka određenja i teorijski modeli empatije. Pratio bi se proces preformulisanja izraza *simpatija*, upotrebanog u evropskoj filozofiji 18. veka u izraz *empatija*, početkom 20. veka i njegovo balansiranje između estetičke, odnosno etičke kategorizacije. Obično se smatra da je pojam prvi koristio Teodor Lips (Theodor Lipps, 1905) i izražavao terminom „Einfühlung“ da u nemačkoj estetici označi različite emocionalne procese unutar posmatrača-konzumenta umetničkog dela, u nastojanju da ga bolje razume i shvati, što je u našoj estetičkoj literaturi prevedeno kao „uosećavanje“. Termin je na engleski jezik izrazom „empathy“ preveo Edvard Titčener (Edward Titchener) 1909, koristeći za osnovu starogrčke reči: *έν-υ* i *πάθος*—osećanje. Preuzima ga psihologija, a u filozofska razmatranja se vraća u drugoj polovini dvadesetog veka.

Odbacila bi se shvatanja po kojima je moguće empatiju jednostavno svoditi na neku od osnovnih ili izvedenih emocija. Ona nije emotivno stanje identično emotivnom stanju posmatrane osobe-modela, već je složeni fenomen koji proizvodi konvergenciju emocija u kontaktu sa emocijama koje imaju ljudi u okruženju.

2.1 Psihološka određenja fenomena empatije

U radu se polazi od psiholoških određenja empatije, jer je danas fenomen prvenstveno predmet proučavanja psiholoških nauka. Razmatraju se i komparativno analiziraju određenja koja su dali Batson, Hofman, Ajzenberg, Dejvis, Dej i Ajks. Navode se i obrazlažu rezultati psihološkog istraživanja Hofmana koji se tiču „doprinosa empatije razvoju principa brige za druge ljude i principa pravde, sa idejom da razreši(m) sukob između ova dva principa“ (Hoffman, 2000:13). On je empatiju definisao kao emotivnu reakciju koja u većoj meri odgovara situaciji u kojoj se nalazi druga osoba, nego sam posmatrač. Identifikovao je mehanizme za izazivanje empatije, tri neverbalna: motornu mimikriju i odgovarajući fidbek, klasično uslovljavanje i direktnu asocijaciju signala od strane posmatranog modela ili situacije sa sopstvenim bolnim prošlim

iskustvom, koji nagone posmatrača da reaguju na situaciju potpuno automatski i bez svesnosti, kao i dva kognitivna načina: posredovana asocijacija i preuzimanje uloge, u kojima je moguća voljna kontrola. Hofman govori o četiri osnovna aspekta empatskog delovanja. Apostrofira se paradoks empatije koji se sastoji u tome što pri njoj posmatrač ima jasnu svest o sopstvenom emocionalnom iskustvu, za koje zna da je sugerisano od modela, a da doživljene emocije korespondiraju situaciji u kojoj se nalazi model, a ne on lično. Zašto bismo mi doživljavali emocije koje bi trebalo da imaju samo drugi?

Batsonovo određenje empatije je proisteklo iz njegovog proučavanja prosocijalnog ponašanja. On empatiju vidi kao ključni razlog za altruizam. Empatija je isposredovano osećanje koje jeste kongruentno, ali nije i nužno identično sa osećanjima modela (Batson 1991). Njegova empatsko-altruistička hipoteza tvrdi da, u skladu sa motivacijom izazvanom empatijom, cilj delovanja prestaje da bude interes posmatrača, već moralno dobro modela. Lična dobrobit ostaje u drugom planu.

Drugačije psihološko određenje daje Mark Dejvis (Mark Davis, 1986). Po njemu je empatija multidimenzionalni fenomen. Zato je neophodno da joj se pristupa iz različitih perspektiva. Predlaže da se ispituje i meri putem četiri različite podskale: govora, fantazije, empatske brižnosti i ličnog neraspoloženja. Sve skale podrazumevaju odnos prema drugima. Po Dejvisu, istraživači su u interpretiranju empatije podeljeni na one koji je posmatraju kao kognitivno, tj. svesno zauzimanje uloge modela i one koji je smatraju afektivnom reakcijom na model. Njegovo određenje je sintetišuće i empatiju definiše kao fenomen različitih aktivnosti koje se dešavaju u različitim momentima vremena i međusobno su povezani uzročno-posledičnim odnosima. Ona je kognitivna svesnost o unutrašnjim (mentalnim) stanjima druge osobe: mislima, osećanjima, opažanjima i namerama. Njegov model empatije, tako, podrazumeva i obuhvata i afektivne i kognitivne individualne različitosti i međusobne odnose.

Prema Vilijamu Ajksu (Ickes 1993), empatija je sposobnost kojom možemo tačno da odredimo sadržaj tuđih misli i osećanja, dok po Džon Deju (Deigh 1995) njome otkrivamo i više, čitavu ličnost modela. Empatskim iskustvom suočavamo se i sa vrednostima, posvećenostima i životnim ciljevima ljudi iz našeg okruženja.

Već i ovakvim kratkim pregledom najznačajnijih teorijskih, psiholoških modela empatije, uočljivo je da većina njih podrazumeva kognitivnost empatije. Ova gledišta dele mišljenje da se fenomen ne odvija samo na afektivnom nivou, već uključuje i svest o modelu, o njegovim emocijama, stanju, željama, vrednostima.

2.2. Filozofska shvatanja fenomena empatije

Iako većina filozofskih istorijskih prikaza početak zanimanja za fenomen empatije vezuje za 20. vek, brižljivije čitanje antičkih tekstova, početak pomera u doba Platonovog stvaralaštva. Naime Platon, raspravljajući o *mimesisu* u trećoj knjizi *Države*, ne analizira samo umetničko, već i ljudsko podražavanje:

„Zar nisi primetio da svako podražavanje, ako se neguje od detinjstva, pa nadalje, postaje navika i druga priroda i to u držanju tela ili u načinu govora, ili u načinu mišljenja?
- Naravno da sam to primetio“ (*Država*, 394d)

Platon kao da govori o pojavi koju savremena psihologija označava izrazom „mirroring”. *Mirroring* je postupak koji pomaže osobi koja priželjkuje empatski doživlja, da ga sama, svojim telesnim stavom podražavanja, pospeši i ubrza. Iz te „simetrične“ telesne pozicije, proizaći će i bolje razumevanje tuđih emocija, stavova, želja. Neuronauka, takođe, istražuje *neurone ogledanja* koji, nezavisno od naše volje, preslikavaju stanje neurona osoba iz okruženja i pripremaju nas za empatski doživljaj.

Savremeni psihološki, empirijski rezultati o fenomenu empatije su anticipirani u Dejvid Hjumovim (David Hume) radovima. Istorijskim prikazom teorije moralnih sentimentata izdvajaju se ključni problemi ovog pristupa i to od istoimenog dela Adama Smita (Adam Smith), kojem teorija duguje svoj naziv, pa do poslednjih decenija. U filozofskim sentimentalističkim teorijama 18. veka, Dejvid Hjum i Adam Smit, nastavljajući ideja Šaftsberija (Shaftesbury) i Hačesona (Hutcheson), prihvataju od njih osnovnu misao da se čovek u moralu oslanja na osećanja, kao na presudni moralni činilac, a ne na razum. Smit je iz čovekove osobine da je po prirodi društveno biće, izveo i njegovu moralnost. Prirodna usmerenost na druge ljude omogućava pojedincu da prepozna i doživljava ono što i drugi osećaju, tj. ima simpatiju za njih. Više puta ponavljano delovanje na osnovu simpatije, daje iskustvo koje postepeno prerasta u nepristrasno posmatranje, normama formulisano ponašanje i na kraju, moral. Hjum je dopunio

prethodna shvatanja tvrdeći da moralnost nije određena moralno dobrim, već sentimentima. Mi smo uvek motivisani svojim strastima, a i vrednovanje je, takođe, naš afektivni odgovor na spoljašnji svet, a ne sama objektivna vrednost predmeta u tom svetu. Prijatnost i neprijatnosti diferenciraju vrlinu od poroka, a time i postavljaju standarde za moralno prosuđivanje.

Dejvid Hjum koristi termin *simpatija* referirajući na ono što se danas naziva *empatija*. Simpatija se pojavljuje u bar četiri značenja u Hjumovim tekstovima: kao sposobnost komunikacije osećanjima, kao emocionalna zaraza, moć sugestije i element dobrobiti. Varijacije bi se komparativno analizirale.

Ukazalo bi se na Smitovo vremensko sagledavanje empatije. Postavljanje empatije u vremensku dimenziju omogućava da, kako individualni moralni razvoj i sazrevanje, tako i istorijski i društveni napredak ka društvu uređenom po moralnim normama, budu sagledani iz empatske perspektive.

Hjum i Smit se razilaze u pokušaju tumačenja fenomena simpatije, odnosno empatije. Kod Smita susrećemo tzv. model projekcije, kasnije nazvan *empatija simulacijom*. Emotivne interakcije među ljudima su u njegovoj teoriji izuzetno visoko vrednovane. Putem njih se individue potvrđuju kao deo društva koje nije samo puki zbir pojedinaca, već kohezivni entitet koji unutar sebe deli osećanja, verovanja i stavove. Neprestanom težnjom da se prilagodi situaciji i osećanjima drugih, pojedinac zamišlja sebe u tim ulogama, dakle projektuje se i doživljava emotivna stanja slična stanjima posmatranih modela. To Smit naziva simpatijom. Intenzitet i kvalitet tih emocija nikada ne može da bude identičan originalnim, ali je sam proces izuzetno značajan, jer uzajamna emotivna prilagođavanja vode izgrađivanju najpre moralnih pravila, a onda i vrlina. Dostizanje vrline podrazumeva da je bogato empatsko iskustvo posmatrača formiralo kao karakternu ličnost, pa mu više nisu potrebna spoljašnja društvena pravila da bi se moralno ponašao, već se slobodno oslanja na svoje unutrašnje snage. Smitov simulacioni model empatije ima određenih nedostataka. On podrazumeva mogućnost zauzimanja perspektive modela i kada posmatrač to ne želi i projektovanja u situacije i osećanja koja posmatrač ne odobrava. Oduzima posmatraču mogućnost slobodnog delovanja na osnovu moralne procene i odbijanje simpatije sa onim što ostaje ispod praga moralno prihvatljivog. Grisvold (Griswold, 1999) primećuje da bi neslaganje posmatrača sa emocijama modela moglo da se interpretira kao nesposobnost za empatiju, a time i za moralno postupanje.

Hjum simpatiju shvata kao psihološki mehanizam koji objašnjava kako posmatrač oseća isto što i drugi ljudi oko njega. Time simpatija (tj. empatija) postaje važan činilac u sticanju kognitivnog uvida. Hjum teži, ne da zasnuje moralnost na pojedinačnim emocijama, već na nečemu dubljem, onome iz čega one proizilaze kao iz principa. Za njega je to simpatija. Jer, po Hjumu, razum nije direktno povezan sa osećanjima. O njima zaključuje sagledavajući zapravo samo njihove uzroke i posledice. U skladu sa tim, javlja se simpatija, kao opšti princip na kome počivaju sva osećanja. Pravi filozof, po Hjumovim rečima, neće tražiti nikakav drugi princip da objasni moralno odobravanje i poštovanje. Ipak, Hjum simpatiju procenjuje kao vrlo promenljivu (Hume, 1739), jer više simpatišemo sa osobama koje su nam bliske, nego sa udaljenim i nepoznatim, što ne znači da je i sama moralnost varijabilna. Moralno odobravanje je isto i u Kini, kao i u Engleskoj, a moralno poštovanje nije usmereno na simpatiju, već na ono što je izvor nastajanja simpatije i što se neposredno poštuje, a to je vrlina.

Nekada započeta, a vremenom filozofski zapostavljena ideja o emotivnoj osnovi morala koja ima fluidnu moć interaktivnog prenosa među moralnim agensima, obnovljena je istraživanjima u poslednjim decenijama. Fenomen se razmatra u različitoj filozofskoj problematici i različitim orijentacijama: u etici brižnosti, neuronaukama, hermeneutici. Za Karštena Štubera (Karsten Stueber 2006) empatija je primarni metod za razumevanje tuđih svesti. U tom smislu je suština empatije epistemološke prirode. Kao centralni problem filozofije 19. i 20. veka Štuber upravo vidi pronicanje u ljudsku svest, sopstvenu ili tuđu, što je i rezultiralo hermeneutičkom i fenomenološkom metodom. Njegova vizija uloge empatije je vezana za primenu u hermeneutičkoj filozofskoj metodi.

Neuro pristup se bazira na otkriću neurona koji formiraju izomorfne strukture u odnosu na opažene manifestacije takvih neuronskih struktura kod osobe modela. Pojava bi navodila na zaključak da posmatrač automatski postaje prijemčiv za emocije modela, nakon što ih opazi. Ova otkrića su uticala na sužavanje reference empatije, jer se njima isključuju tzv. slučajevi *perspective-taking* modela, tj. mogućnosti razumevanja različitih mentalnih stanja (misli, osećanja, želja, verovanja, namera) drugih ljudi i nastupa iz njihove pozicije. Određenje empatije Vinmonta i Singera (Vignemont&Singer 2006) motivisano je snimcima magnetne rezonance koji pokazuju aktiviranje mreže neurona prilikom opažanja: gađenja, dodira i bola kod druge osobe i dovođenja posmatrača u isto afektivno stanje. Da bi došlo do empatskog odgovora u mozgu posmatrača, mozak razmatra informacije o empatskom stimulusu, njegove karakteristike, čitav

situacioni kontekst, kao i bliskost sa modelom. Ovi autori smatraju da se sve to dešava iz dva razloga: epistemološkog i socijalnog, čime je određena i dvostruka evolucionarna uloga empatije. Ona treba da nam omogući da brže i tačnije predvidimo moguće ponašanje drugih, kao i da nas motiviše na altruističko ponašanje prema okruženju. Rezultate kognitivnih neuronaučnih istraživanja usvaja Goldman (Goldman 2011). U skladu sa definicijom koja tvrdi da:

„Empatija postoji ako: i) osoba jeste u afektivnom stanju ii) to stanje je izomorfno afektivnom stanju druge osobe iii) to stanje je izazvano opažanjem ili zamišljanjem afektivnog stanja druge osobe iv) osoba zna da je druga osoba izvor njenog vlastitog afektivnog stanja “(Vignemont&Singer 2006: 435)³,

Goldman primećuje da iz ovog određenja izostaju brižnost i zainteresovanost za druge. Neuro ispitivanja ukazuju na dva puta do empatije, dve vrste mentalnih aktivnosti koje vode do empatskog stanja, a to su *ogledanje (mirroring)* i *rekonstruisanje*.

3. Empatija kao osnova za brižnost u teoriji Nel Nodings

U ovom delu rada bi se dao prikaz etike brižnosti i problematizovao pojam empatije u teoriji Nodings.

Ethics of care, teorija koja bi se u radu nazvala *etika brižnosti (u daljem tekstu EB)*, nastaje 80-ih godina u okviru tzv. drugog talasa feminističkog pokreta. Kao bazična teorija ove etičke orijentacije sagledava se teorija Nel Nodings. U delu *Caring A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*(1984) , a potom i u nizu narednih, ona sledi ideje koje je neposredno pre toga postavila Giligan (Gilligan), a u širem kontekstu Anskomb (Anscombe, 1958). U radu se ne bi raspravljalo o političkim aspektima teorije, već bi se sagledao stav o ulozi i vrednosti osećanja, odnosno fenomena empatije u procesima motivacije i procenjivanja moralnog delovanja. Rodni aspekt teorije se ispituje jedino u funkciji ispoljenih sposobnosti za empatiju koja je za ovu teoriju od presudnog značaja. Feminističke etike su se suprotstavile starim načinima pristupa moralu, okarakterisavši ih kao „govor naših očeva“ (Gilligan, 1982). Taj govor je previše apstraktan i racionalan, usmeren na univerzalnost, principe, dedukciju i obaveze. U težnji za korenitim menjanjem etike, prostor za drugačiji pristup se ukazao u ponovnom akcentovanju

³ prevod autorke

ljudske emocionalnosti kao moralnog pokretača i kriterijuma, odnosno za adekvatnim vrednovanjem onog načina na koji svoje moralno delovanje najčešće započinju žene. Ne obazirući se na racionalno ustanovljene principe one spontano, majčinski deluju, ali se to njihovo krajnje humano i altruistično ponašanje retko procenjuje u etičkim teorijama kao vredno i dostojno uzora. Etika brižnosti je tome stala na put, postavljajući brižnost ne samo kao jednaku i moralno legitimnu osnovu, već i kao jedino ispravnu.

3.1. Terminologija etike brižnosti

U okviru prvog partikularnog cilja nameravanog rada, zahteva se terminološka preciznost u okviru teorije brižnosti i prevođenju na srpski jezik i u tom smislu daje predlog za prevođenje ključnih izraza. O važnosti jezika *care ethics* je pisala Nodings (Noddings, 2012) u radu koji je posvetila ovoj temi. Najpre bi se razmatrala adekvatnost terminologije na srpskom jeziku, a potom i tumačili ključni termini u teoriji Nodings.

Pošlo bi se od samog naziva *ethics of care* i neadekvatnog prevoda: „etika brige“. Višeznačni izraz *briga*, kao i značenje inicijalnog izraza *care* upućuju na adekvatniji prevod naziva: „etika brižnosti“. U teorijskim interpretacijama *care* se najčešće ne shvata kao emocija, već kao dispozicija koja se manifestuje kao emocija. Koriste se izrazi emocija, osećaj i sentiment, pri čemu je njihova referenca različita. Ova jezička analiza rezultira ne samo pojašnjenjem pojmova, već i akcentovanjem nužne veze brižnosti sa emocijama. Analiza značenja i upotrebe reči „briga“ u srpskom jeziku (navela bi se tumačenja relevantnih rečnika srpskoga jezika) ukazuju da se pod njom najčešće podrazumevaju: a) osećanje anksioznosti, straha i strepnje za nekoga ili nešto – zabrinutost; b) osećanje opterećenosti problemima – imati briga; c) osećanje naročite zainteresovanosti za nekoga ili nešto – brižnost; d) stanje odgovornosti prema nekome ili nečemu – vođenje brige, negovanje i zbrinjavanje u medicinskom smislu; e) institucionalni domen odgovornosti o nečemu ili nekome. Ova polisemičnost može da implicira nedoumice u pogledu karaktera same etičke teorije, što nesumnjivo ukazuje na neadekvatnost upotrebljenog izraza pri prevođenju. Predlog je da se ta nedoumica reši prihvatanjem ekvivoknog imena *brižnost* koji jedini i odgovara relacionom karakteru *ethics of care*. „Brižnost“ kao reč izvedena iz reči „briga“ označava stanje u kojem se nalazi neko ko ima visoko pojačanu budnost i pažnju, odnosno naklonost i odgovornost prema drugoj osobi. Osim lingvističkih razloga, analizirali bi se i filozofski, koji proizilaze iz same teorije Nel Nodings. Naime, ona pod „care“ i „caring“

podrazumeva: a) specifičan odnos između one koja je brižna i z-brinutog, odnos zaranjanja u emocije, potrebe, očekivanja i mogućnosti Drugog; b) ženski pristup u odnosu brižnosti prema Drugome; c) vrlinu koju poseduje ona koja je brižna, d) odnos socijalne odgovornosti, odnosno institucionalno zbrinjavanje.

Brižnost je takođe i morfološki adekvatan izraz drugim etičkim važnim terminima: dužnost, pravednost, umerenost, hrabrost. Kako se i sama teorija svrstava u teorije vrline (mada se sa ovom klasifikacijom neki autori ne slažu), brižnost kao polazište treba da ima i gramatički adekvatan oblik kojim se u srpskom jeziku imenuju vrline. Taj aretički jezički ekvivalent koji referira na stanje pojačane budnosti i pažnje prema drugome je upravo *brižnost*.

Ključni pojmovi teorije Nodings mogu da se povežu zajedničkom osnovom – empatijom. Da je pojam uzajamnog odnosa od presudne važnosti za EB, svedoči i sama činjenica da se u najnovijem izdanju dela kojim je teorija postavljena više ne pojavljuje izraz „ženski pristup“, već „relacioni pristup“⁴. Autorka razloge obrazlaže u predgovoru, naglašavajući da njena prvobitna ideja nije bila feministička, da nije govorila o feminističkom, već ženskom („feminin“) pristupu i da bi izbegla nesporazume terminološke prirode u interpretaciji teorije, menja naziv akcentujući ono što je važnije – samu relaciju među ljudima, odnosno moralnim agensima.

3.2. Etika brižnosti kao teorija vrline

U okviru drugog cilja, rad pruža argumentaciju za svrstavanje EB u teoriju vrline. Prvobitne ideje Gilligan i Nodings podrazumevale su radikalni reformatorski stav prema postojećim etičkim pristupima. Smatrale su da ona ne pripada nijednoj i da je potpuno novo, alternativno viđenje, kojim se zapravo postavlja novi etički domen. Nodings se eksplicitno protivila ne samo svrstavanju etike brižnosti u postojeće podele, već se suprotstavila i interpretiranju EB terminima koji su adekvatni tradicionalnim pristupima. U tom smislu se protivila i svrstavanju EB u aretičke teorije. Moguće je, međutim, pratiti kako se taj radikalni stav vremenom ublažava i kako je Nodings postepeno pokazivala tendenciju ka uklapanju svojih shvatanja u šira teorijska promišljanja, odnosno uspostavljanju relacija prema drugim etičkim teorijama i pravcima. Nodings je tako zauzela stav koji se ne protivi tretiranju ove etike kao teorije vrline, samu

⁴ Umesto prvobitnog naziva *Caring A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (1984), u najnovijem izdanju dela je naziv promenjen u *Caring A Relational Approach to Ethics and Moral Education* (2013).

brižnosti je potvrdila kao vrlinu, ali uz permanentno insistiranje na relacionom pristupu u kojem su uvek neophodne dve strane; time je udvostručila moralnog agensa na brižnog/brižnu i zbrinutog.

Spor oko klasifikovanja EB je zapravo nastao interpretacijama drugih feministički orijentisanih autorki. Neke od njih su u svrstavanju teorije u aretičke prepoznale vitalizaciju esencijalističkih shvatanja o muškim i ženskim vrlinama. Sander-Štadt (Sander-Staudt, 2009) vezivanje EB za etiku vrline vidi kao još jednu „nesrećnu udaju” kojom se potvrđuje stav da EB ne može da postoji samostalno, već samo uz neophodan komplementarni tradicionalni dodatak – teoriju vrline. Njeno viđenje teorije je pragmatičko i na takvim osnovama formuliše argumentaciju u prilog shvatanja da EB, primenjena u socijalnom i političkom kontekstu, zapravo pruža više nego primenjena etika vrline. Ispravno shvaćena relacija između ovih teorija ne bi trebalo da bude asimilacija ili podređenost, već kolaboracija. Anet Bajer (Annette Baier, 1994) smatra da je to zapravo potvrda stava da moralnost ne može da se oslanja samo na osećajnost, već, uz to, mora da bude potkrepljena i razumom. Virdžinija Held (Virginia Held, 2006) neadekvatnost svrstavanja EB u etiku vrline obrazlaže time što je etika vrline usmerena na individualne karaktere, dok je suština EB u relaciji brižnosti; ona nije deskripcija poželjnih ženskih karakternih osobina, već etička opcija otvorena za sve koji žele da je prihvate.

U prikazima savremenih normativnih etičkih teorija, ipak, etiku brižnosti najčešće srećemo u okviru etike vrline (npr. kod Singera, (Singer) i Mekintajera (MacIntyre)). Autori koji su pisali u prilog takvom viđenju EB su: Spelman (Spelman1991), Slot (Slote 1998), Rejčels (Rachels 1999), Meklaren (McLaren 2001), Tesman (Tessman 2001), Halvani (Halwani, 2003). Razlozi koje navode za ovu klasifikaciju ukazuju na zajedničke odlike ovih teorijskih opcija (etike vrline i etike brižnosti), kao i potrebu da sjedinjenjem oba učenja teorijski ojačaju svoju zasnovanost. U radu bi detaljnije bilo razmotreno Slotovo mišljenje po kojem bi ključni razlog za sličnost sa teorijama vrline bio u motivaciji da se ostvari etički cilj, a to je relacija brižnosti, a ne u samoj vrlini brižnosti. Brižnost kao vrlina se postulira kao nezavisna i izolovana moralna vrednost u interpretacijama tzv. neohjumovski orijentisanih teoretičara EB, sa kojima se Slot ne slaže. Za Slota moralno postupanje, baš kao i teorija morala, moraju da imaju tačku početka, a to je motivacija zasnovana na dobroti i brižnosti. Njih je moguće posmatrati nezavisno od toga kakve su posledice samog delovanja. Ali, kako je motivacija i pokrenuta zbog potrebe delovanja

prema drugima, otvara se prostor za empatiju kao način da se te potrebe identifikuju. Time empatija u ovako shvaćenoj, na agensu zasnovanoj teoriji vrline, kako etiku brižnosti vidi Slot, dobija na krucijalnoj važnosti.

3.3 Empatija i kognitivnost u etici brižnosti

Činjenicu da pri empatiji posmatrač doživljava vlastito emocionalno iskustvo sugerisano od modela i da pri tome zna da se to odnosi na drugu osobu, za Nodings nije nikakav paradoks, već spontani put ispravnog moralnog delovanja. Nodings se izjasnila nepovoljno o empatiji još u svom delu *Caring...* Upotrebu reči empatija u engleskom jeziku najpre ocenjuje kao „izrazito zapadnjačku i mušku“ (Noddings, 2002:21). Pozivajući se na značenje koje daje Oksfordski univerzitetski rečnik i koje podrazumeva sopstveno projektovanje u objekat kontemplacije radi boljeg razumevanja, Nodings naglašava da smisao brižnosti ne može da bude projektovanje, već upravo suprotna relacija, receptivnost. Ona ne stavlja posmatrača „u tuđe cipele“⁵, da bi video kako je osećati se u toj situaciji, već se emotivno izmešta iz sebe i zadubljuje u emocije *Drugog*, što je odgovarajući modus za svesnu brižnost. Kako se ovo izmeštanje događa kada su ti Drugi u problemskoj situaciji, a cilj moralnog agensa je rešavanje problema na najbolji mogući način po Drugog, neophodno je podeliti motivacioni impuls i dati podršku za rešenje. Iz ovih redova je jasno da je posmatrač-moralni agens pozvan da deluje ali, ostaje otvoreno pitanje kako on to čini, ako se ne poziva na univerzalne principe dobrog i ispravnog ponašanja. Pošto su opšti principi u ovom etičkom pristupu odbačeni, a agens doveden u situaciju moralnog delovanja u kojem ne može tu konkretnu situaciju da uporedi sa opštim obrascem i time izvede zaključak o svom moralnom ponašanju, on je ostavljen da sam deluje, na osnovu sopstvenih moralnih resursa. Pojmovno mišljenje i izvođenje moralnih sudova takođe imaju karakter opštosti. To što je zaista autentično i unikatno u trenutku susreta sa Drugim koji je u problemu je, zapravo, emocija. Kako agensa zanimaju emocije Drugog, onda je empatija zapravo ključni momenat u etičkom delovanju. Iz ovog argumenta dobijamo da je empatija polazišna osnova za etičko delovanje zasnovano na brižnosti.

Zbog mogućnosti zapadanja u tzv. „patetičku grešku“ kojom sopstvene projektovane potrebe i osećanja prepoznamo kao tuđe, odnosno empatskog modela, Nodings smatra da je primereniji stari izraz *simpatija* - *osećati sa* i da mnogo bolje izražava budnost koja je prisutna u brižnosti

⁵ Fraza koja se najčešće koristi kao ilustracija empatskog doživljaja

prema drugima. Navodeći da je smislu brižnosti bliže čak i objašnjenje koje daje fizika, od onih koje se sreću u filozofiji, da je to odnos harmonije među telima takve prirode pri kojoj vibracije u jednom izazivaju simpatske vibracije u drugom. Jasno je da je Nodings usvojila Hjumov model simpatije kao zaraze i da ga smatra kompatibilnim sa ostalim idejama u okviru EB.

Kognitivni aspekt empatije u EB može da se identifikuje na individualnom i socijalnom nivou. Iako je usmerena protiv etike zasnovane na racionalnim principima, EB naglašava da se pri moralnom delovanju spontanošću dolazi do kognitivnog uvida. Nije neophodno da ta moralna istina i moralno saznanje budu i eksplicitno izneti i saopšteni. Nodings analogiju nalazi u primeru deteta koje uči da vozi bicikl i odjednom, u jednom trenutku to zna, iako znanje nije oblikovano u formi iskaza. Upravo postojanje kognitivnog aspekta brižnosti i priznavanje brižnosti kao vrline, omogućava da se sa individualnog nivoa brižnost prenese i na društveni nivo. Učenje brižnosti je prvi korak u moralnom obrazovanju ličnosti. Učenje je kognitivni proces. Vrlina brižnosti se uči. Nodings razvija svoju filozofiju obrazovanja na etici zasnovanoj na vrlini, odnosno relaciji brižnosti.

3.4. Rodnost brižnosti i empatije

Kako u etici brižnosti postoji teorijsko razilaženje po pitanju rodnosti moralnih agensa koji deluju na osnovu brižnosti – Nodings smatra da su žene sposobnije da moralno deluju na ovaj način, dok Slot to negira i smatra da polne odnosno rodne razlike nemaju nikakvu ulogu pri moralnom delovanju, rad iznosi i nova empirijska istraživanja na polju neuronauka koja pokazuju da se tradicionalne muško-ženske razlike u sposobnostima i karakteristikama poklapaju sa aktivnostima određenih neuro procesa. Takođe, da je više puta empirijski potvrđeno da se prilikom donošenja moralnih odluka aktivira oblast u mozgu zadužena za emocije, a žene po neuronaučnim istraživanjima pokazuju veći stepen empatičnosti prema drugim ljudima, iz čega bi trebalo da proističe i da žene češće emotivno reaguju, odnosno mogućnost da frekventnije donose moralne odluke. Ove činjenice se komparativno razmatraju sa rezultatima Kolbergovog istraživanja o stupnjevima u moralnom razvoju, čijom kritikom je i krenuo talas „drugačijeg glasa“ u feminističkoj etici. Rezultati navedenih empirijskih istraživanja išli bi u prilog mišljenju Nodings.

4. Metaetički pristupi fenomenu empatije

4.1 Mogućnosti koegzistencije istine i ekspresije

Kraćim pregledom razvoja ideje mogućeg spajanja istinitosti i sentimentata u okviru ekspresivističke metaetičke tradicije, posebno bi se obradili pristupi Blekburna i Gibarda. Ideja o mogućim načinima reagovanja kao dispozicijama za određene skupove (klastere) emocija u određenim situacijama, Blekburnu je dozvolila da moralne sudove tumači kao individualne stavove prema njima, odnosno prema tzv. „moralnim senzibilitetima“. Funkcija jezika morala je ekspresija verovanja i emocija o deskriptivno iznetim stanjima stvari. Tipove moralnih situacija analizira i Gibard, ali smatra da emotivno reagovanje na njih treba da bude *racionalno* ukoliko se radi o moralno ispravnim situacijama. Pri tome kriterijum za racionalno su, paradoksalno, sami sentiment.

4.2 Različite perspektive fenomena empatije

Na pojavu metaetičkih tumačenja problema empatije, uticao je, između ostalog, Stiven Darval svojim radom: *Simpatija, empatija, brižnost* (1997). Gledište Stiven Darvala podrazumeva razlikovanje empatije i simpatije, kao i perspektive prvog i perspektive trećeg lica. Reagovanje posmatrača na opažene emocije modela kreće se od potpune ravnodušnosti, ponekad čak i sadizma, do blagonaklonosti, saosećajnosti i brižnosti za druge. Oblici empatije se u njegovoj teoriji gradacijski ređaju, od najjednostavnije *zaraze* tuđim emocijama, stanja koje ne uključuje posmatračeve kognitivne sposobnosti, preko *simulacije* koja se uzdiže do kognitivnog nivoa, do *proto-simpatetičnosti* kod koje je pokretački motiv brižnost prema modelu. Simpatija se, u ovom gradacijskom empatskom modelu, pojavljuje kao najviši oblik, jer ona predstavlja brigu za druge u slučajevima očiglednih pretnji za njihovo dobro ili blagostanje. Perspektiva trećeg lica je ta koja omogućava odnos brižnosti. Prilikom simpatije se nalazimo u poziciji trećeg lica, a prilikom empatije u poziciji prvog. Viši oblici empatije prevazilaze jednostranu perspektivu prvog lica, uvode u relaciju i model i njegov doživljaj situacije, kao i perspektivu trećeg lica iz koje je jedino moguće sagledati poželjno moguće dobro za model i njegovo blagostanje. Dobro i blagostanje drugih, naglašeni kao ciljevi empatskih procesa, čine ovo područje predmetom

etičkog proučavanja, a podrazumevani kognitivni nivo omogućava racionalni odabir želja radi blagostanja drugih.

4.3. Procenjivačka moć empatije

U ovom odeljku bi najpre bio dat prikaz ideje Džastina D'Armsa da je empatiju moguće sagledati s obzirom na njenu epistemičku ulogu. On razvija ideju da emocije imaju važnu ulogu u ljudskoj moralnosti, upravo zbog fenomena empatije kojom se podstiče konvergencija emocija različitih osoba. Empatija pruža mogućnost sticanja znanja ili opravdanog verovanja o tome kako se drugi ljudi osećaju u određenim situacijama. A to je ključno za zauzimanje odgovarajućeg moralnog stava prema njima. (D'Arms, 2000). Njegova namera u vezi sa empatijom je, ne da pokaže da je to put do sadržaja tuđih svesti, već da je to način saznavanja šta se i zbog čega u svesti dešava. Vrednovanje stvari i događaja je duboko intimno povezano sa doživljenim emotivnim odgovorom na njih. Po D'Armsu je moguće uvideti dve vrste vrednovanja: epistemološko i pojmovno. U prvom smislu emocije su odgovorne za naše reagovanje na stvari iz okoline; one postaju naši razlozi zašto im posvećujemo pažnju, a potom ih i vrednujemo; u drugom smislu, misliti da je nešto vredno podrazumeva stav da je izvesna emotivna reakcija prikladan odgovor na situaciju. Upravo će pojam „prikladnosti“ biti ključan u D'Armsovom shvatanju sentimentalizma kao racionalnog, emotivno odgovarajućeg reagovanja na situaciju. Racionalni sentimentalizam (neosentimentalizam), koji razvija zajedno sa Džekobsonom (Jacobson) ima za cilj da objasni tu evidentnu usklađenost između emocija i okolnosti, pri čemu se ta usklađenost pojavljuje i kao svrsishodna. Mi vrednosne pojmove formiramo svojom sposobnošću da adekvano emotivno reagujemo na stvari, što rezultira ovim racionalnim ekvivalentima – pojmovima. Emotivne reakcije se integrišu u više, misaone forme procenjivanja i to kako na individualnom, tako i na društvenom nivu, pri čemu su one same, još u početnoj fazi bile vrednosne reakcije. Pojmovi koji su evidentno vrednosni poput: *smešno*, *sramno*, *odvratno* proizašli su iz emocija nastalih kao prigodni odgovor na određenu smešnu, sramnu ili odvratnu situaciju. Pri tome, D'Arms ne misli da emotivne reakcije same treba da nam budu dokaz vrednovanja, već, kako on to kaže:

„Moja pretpostavka je daleko skromnija: ima smisla priznati *neku* vrstu pretpostavljene moći po pitanju vrednosti u odnosu na postojeće emotivne reakcije“ (D’Arms 2000:1471)⁶.

Potencira razliku simpatije i empatije, oslanjajući se na Darvalovo razlikovanje perspektive drugog pri simpatiji i perspektive prvog lica u empatiji.

D’ Armsovo shvatanje empatije je zasnovano na Hjumovoj ideji modela zaraze. On, kao i Nodings, radije vidi empatiju kao mehanizam reagovanja na emocije drugih. Mehanizam empatije definiše kao onaj koji ima tendenciju da utiče na emotivne reakcije posmatrača tako što proizvodi neku vrstu podudarnosti između posmatranih i sopstvenih emocija (D’Arms, 2000). Delovanje ovog mehanizma može i treba da se empirijski istraži. Analiza singularnih primera ukazuje na tačku kontakta i susreta dve osobe, dva senzibiliteta, modela i posmatrača, koja ima dejstvo i na procenu vrednosti. Uticaj, po njemu, može da se uoči čak i u donošenju pravnih presuda, na osnovu čega pretpostavlja da će nakon istraživanja koja predviđa, prava uloga empatije tek biti otkrivena.

4.4 Kritika neosentimentalističkog shvatanja empatije

Uloga sentimentata je, čini se od samog njihovog pojavljivanja u etičkim teorijama, osporavana i paralelno sa razvojem sentimentalizma kao pravca, nastajale su i razvijale se teorije koje su mu se protivile. Teorija Džesi Prinsa predstavlja primer novijeg istraživanja na ovu temu. Njegova namera je bila da, nakon izvršene analize emocija i njihove uloge u moralu, ponudi novu, jednostavnu teoriju, zavidne eksplanatorne moći (Prinz 2004). Njegova teorija je pokušaj pomirenja kognitivnih i nekognitivnih shvatanja, kao i biološkog redukcionizma i socijalnog konstruktivizma. U skladu sa tradicijom Viljema Džemsa (William James) i Karla Langa (Karl Lang), Prins emocije definiše kao opažanja strukturalnih obrazaca promena u telu. Termin „emocija“ zapravo referira na čitavu klasu telesnih aktivnosti: opažaja, htenja, raspoloženja, bolova, priyatnosti i oseta. To zapravo nije naziv za jednu vrstu prirodnih istorodnih pojava, već opšte ime za niz posebnih vrsta. Radi ilustracije, Prins nudi analogiju sa alkoholnim napicima. Kao što i pića imaju u osnovi alkohol i dodatke koji proizvode različite ukuse, tako su i emocije ti različiti finalni ukusi nastali povezivanjem pozitivne ili negativne osnove sa telesnim

⁶ Prevod autorke

reakcijama koje ih, zapravo, procenjuju. Jedan od „dodataka“ može da bude i kognitivna razrada. Ljubomora je, npr. sačinjena od negativnog telesnog odgovora koji je nastao nakon uvida u moguću nevernost voljene osobe, a koji je registrovan kao okidač za niz telesnih aktivnosti i promena.

Drugačijih shvatanja emocija među filozofima i psiholozima ima puno, a prema Prinsovoj taksonomiji, ona se mogu svrstati u sledeće teorije: *somatska teorija*, *bihejvioralna*, *bihejvioralno-kondicionalna*, *teorija načina obrade (processing mode theory)*, *kognitivna*, odnosno *čista kognitivna teorija*. Prve tri teorije emocije posmatraju kao doživljaje nezavisne od kognitivnih procesa, dok ostale smatraju da emocije utiču na procese pažnje, memorije, rezonovanja, da su povezane sa misaonim procesima, u manjoj ili većoj meri, kao i u zavisnosti od definisanja kognicija. Hibridne teorije nastoje da premoste ove krajnosti i ujedine dve odvojene grupe teorija. Sintetičke, odnosno hibridne ideje Prins prepoznaje još u Aristotelovoj misli, a po njemu nalaze se i kod Dekarta, Spinoze, Hjuma. Njihova shvatanja kvalifikuje kao mešovitu kognitivnu teoriju (*impure cognitive theory*). Vremenom su se, po Prinsu razvile i druge: *teorija kognitivnog označavanja*, odnosno *kognitivno uslovljena teorija* i *teorija dimenzionalne procene*. Zatim: *sveobuhvatna hibridna teorija*, *multifunkcionalna*, *multikomponentalna*, *prekondicionalna*. Iako su teorije koje emocije povezuju sa kognitivnim nivoom vrlo popularne i među psiholozima, Prins smatra da su one pogrešne. Polazište svih oblika kognitivnih teorija je da su saznanja koja sadrže emocije zapravo propozicionalni stavovi. A propozicionalni stav definiše kao: „...mentalno stanje koje se sastoji od predstavljanja jedne propozicije i stava prema toj propoziciji.“ (Prinze 2004:22).

Ove propozicije su stanja stvari koja se iskazuju izjavnim rečenicama, a stavovi podrazumevaju verovanja, želje, iznenađenja i sl. Forma rečenica kojima se iskazuju podrazumeva upotrebu „da“ kao pretpostavljenog objekta određenog stava. Npr. „Neko veruje DA njegovo dete ima dobre ocene.“ Ovo je, međutim, po Prinsu, moguće dvojako tumačiti; da su emocije stavovi usmereni na propozicionalne objekte i da su propozicionalni stavovi oblikovali emocije. Druga opcija je ona koju Prins zastupa. Bitno je naglasiti da, za razliku od tzv. somatske teorije, Prinsovo shvatanje podrazumeva da su emocije oblik opažanja i to opažanja ne samo našeg sopstvenog tela, već i opažanja relacija prema svetu. Normativni status emocije može da bude izveden samo iz mentalnog stanja koje je prouzrokovala ta emocija. Emocije, same po sebi, nikada ne mogu da budu normativno protumačene. Putem emocija se duh

i spoljašnji svet dovode u svojevršno jedinstvo. Kada slušamo svoje emocije, niti možemo da budemo pokolebani nesigurnošću osećaja, niti nezadovoljni zbog diktata hladnog prosuđivanja, već je to način da zaista percipiramo nas same u odnosu na spoljašnji svet. (Prinze 2004:240)

Prinsova argumentacija je usmerena na opovrgavanje filozofskih stavova o kognitivnosti emocija, a oni se zasnivaju na: a) upotrebi vokabulara primerenog razumskim funkcijama pri procenjivanju emocija, zatim b) intencionalizovanju emocija čime se one izjednačavaju sa mentalnim stanjima i c) oslanjanju na modalnu intuiciju kojom se pretpostavlja da je veza između emocije i pojma ili propozicijskih stavova - analitička. Prinsovi protivargumenti su da: a) emocije su ne samo racionalne, već i iracionalne, tako da im razumski, racionalni vokabular nije adekvatan; b) mentalna stanja kao što su verovanje, želje jesu intencionalna, a da emocije mogu da se izjednače sa tim stanjima, bile bi i one, međutim, nije tako; c) intuicija je idiosinkratska i pristrasna i kao takva nepouzdana, odnosno neprihvatljiva kao argument. Sem logičkih, Prins nudi i empirijske kontraprimere u prilog svog, a protiv kognitivnog shvatanja emocija.

Pri tome, koristi svoje, nešto izmenjeno određenje kognitivnog stanja, koje shvata kao ono koje manipuliše predstavama koje su pod kontrolom organizama, a ne pod kontrolom njihove okoline. To su, zapravo, predstave iz memorije, a kontrola organizma podrazumeva moždane funkcije koje upravljaju njima.

Prins se ne slaže ni sa psihološkim, Batsonovim, ali ni sa filozofskim, Darvalovim određenjem empatije. Naglašava da je osnovna ideja u vezi sa empatijom posredovana emocija. To je osećaj da neko posreduje drugom osobom da bi nešto osećao, a ono može da se odvija automatski, poput zaraze, ali i složenim procesom zamišljanja. Kao takva, empatija nije nužna za moralno postupanje. Ona nije neophodna ni za moralni razvoj, ni za donošenje moralnih sudova. Prins nudi razloge da ona nije neophodna ni za moralnu motivaciju, iako se često smatra važnom ili čak nužnom u ovom segmentu moralnog delovanja. Motivaciona snaga empatije može da bude slabog intenziteta, jer i posredovana emocija gubi na jačini, a emocije koje se češće empatski prenose: tuga, patnja, sažaljenje, su slabo ili nimalo podsticajne, po samoj svojoj prirodi. Neke druge emocije poput krivice ili besa, mogu da budu snažniji podsticaj za ispravno moralno delovanje, smatra Prins.

On kao jedan od nedostataka empatije vidi to što je ona individualnog karaktera. Nemoguće je saosećati sa grupom ljudi, već samo i isključivo sa svakim članom ponaosob. Empatija je uvek

upućena na jednu osobu, a poželjno prosocijalno ponašanje bi trebalo da bude usmereno na postizanje globalnog blagostanja.

Navedenu kritiku ne treba shvatiti kao poziv na suzbijanje empatije. Ona svakako doprinosi bogatstvu emotivnog života pojedinca, ali, kada se radi o moralu, sa empatijom treba biti vrlo obazriv, zaključuje Prins.

Prinsovo osporavanje uloge empatije u moralu nije svedeno samo na opovrgavanje njenih mogućih kognitivnih elemenata, već i na osporavanje uloge samog fenomena kao relevantnog pri moralnom delovanju. Iako je analiza, kojom je želeo da dođe do odgovora o važnim pitanjima vezanim za čovekov sentimentalni život, kao što su: odakle emocije potiču i šta zapravo predstavljaju, da li nužno podrazumevaju kognitivnost, imaju li univerzalnu biološku osnovu ili su kulturološki uslovljene i sl, detaljno realizovana, ona se zasniva na početnim pogrešnim osnovama. Kritika Prinsovog stanovišta bi mogla da se usmeri na same definicije kognitivnosti, emocija i empatije, jer ih Prins formuliše nepoštujući zahtev za logičkom adekvatnošću. Određenje emocija kao percepcija telesnih promena je preširoko, jer, na izvestan način i mišljenje je opažanje određenih organskih promena. Njegovim definicijama nedostaje *differentia specifica*. Konsultovanje bioloških neuronaučnih istraživanja u Prinsovim određenjima je selektivno, usvajaju se samo oni rezultati koji su u skladu sa zamišljenom idejom o prirodi emocija. Empatija se određuje kao jedna od emocija, sa čime se psihologija ne bi složila, jer ona nije ni osnovna, niti neka od izvedenih emocija. Takođe je vrlo problematičan stav o vrednovanju pojedinačnih moralnih akata kao manje vrednih ili čak loših. Ideja o globalnom blagostanju istrgnuta iz konteksta utilitarističkih teorijskih okvira teško se usklađuje sa biologističkim i neuroanalizama i rezultatima. Kao i jezička meta analiza propozicionih stavova sa perceptivnom funkcijom emocija koje se detektuju i bez složenih moždanih procesa, a sve sa ciljem ostvarenja normativnog cilja opšteg blagostanja. Prins, ipak, ne ostvaruje težnju za jedinstvenom teorijom zavidnih eksplanatornih moći.

4.5. Mogućnost nove referentnosti uslovljene empatijom

Majkl Slot iznosi ideju da je empatija činilac u donošenju, a time i u razumevanju, moralnih tvrđenja. Istražujući empatiju, Slot dolazi na ideju da fenomen treba da ima poseban domen koji bi odgovarao referentnosti koju Kripke predlaže za predmete označene kao „crveno“ (Slote

2010). Kripke smatra da je konotacija nekog termina određena njegovom definicijom, a tamo gde je definisanje otežano moramo da se pozovemo na opažaj i iskustvo. Boje pripadaju toj kategoriji. „Crveno“ ne može da se definiše, ali može u potpunosti da se razume preko objekata na koje referira. Potrebno je samo da subjekat bude u mogućnosti da utvrdi referentnost putem sopstvenog opažaja crvenih stvari. Zbog toga je a priori istinito da je crvenost ono što uzrokuje da mi imamo iskustvo crvenih stvari. Slot ispituje postoji li analogija između referentnosti boja i referentnosti moralnih termina. Smatra da sve što važi za „crveno“ važi i za „ispravno“ i „dobro“, kao i druge moralne termine, pa „X je crveno“ i „X je ispravno“ imaju isti logički status. Izraz „Brižnost je dobra“ može da zavara kao aposteriorna istina, a u stvari, a priori je istinito da sve što prouzrokuje naše srdačne emocije je ispravno u svakom mogućem, a ne samo u našem aktualnom svetu. Zato je i ovaj iskaz nužna apriorna istina, a ne kontingentna i aposteriorna. Slotova ideja je da će osoba sa usvojenim pojmovima moralno dobrog i ispravnog biti sposobna da srdačno odreaguje na emocije drugog putem empatije. Zato je analitički istinito da, kada smo podstaknuti na emocije emocijama drugih, to podrazumeva neku vrstu empatije. Svesnost o „paljenju“ i „hlađenju“ naših emocija izazvanih emocijama drugih su, po Slotu, analitičke istine, apriorne našem razumevanju morala. Empatija igra važnu ulogu u utvrđivanju referentnosti moralnih termina. Kao i u slučaju boja, utvrđivanje referentnosti moralnih termina se odvija izvan pukog oslanjanja na ideju kauzalnog objašnjenja iskustvom, jer se, u stvari, oslanja na psihološke pojmove. Apriorno je istinito da je moralna radnja dobra akko ona iskazuje ili upućuje na agentovo podsticanje („paljenje“) emocija, tvrdi Slot (Slote 2010). Pošto, poredeći svoj sa Kripkeovim argumentom, Slot smatra da su obrnuto analogni, različitost se sastoji u sledećem: dok bi po Kripkeovom argumentu osećanja „paljenja“ i „hlađenja“ emocija prethodila, tj. bila apriorna u odnosu na pojmove moralno ispravnog i neispravnog, u Slotovoj varijanti pojmovi su apriorni u odnosu na osećanja. A ono što uslovljava naše potpuno poimanje moralno ispravnog i neispravnog je naša sposobnost za empatiju sa drugima i onim šta oni osećaju.

Komentari na Slotovu novu referentnost su raznoliki, od neodobravanja ovakvog spajanja metaetičkog i normativnog, do procene da je njegovo rešenje daleko bolje od tzv. *response-*

*dependence*⁷ teorije po kojoj moralni kvalitete nisu ni u objektima ni u našem duhu, već su uzajamna interakcija subjekta i objekta. Kako empatija kao fenomen promenljivog i različitog intenziteta utiče na moralne pojmove, ostaje nedorečeno u prezentovanoj argumentaciji.

Da li su stvari moralno ispravne ili dobre možemo da prosudimo tek po iskustvu opažanja činjenja dobrih dela.

5. Zaključak

Sumiranjem diskusije na osnovu iznetih gledišta, pojasnili bi se razlozi koji potvrđuju postavljenu tezu. Ukazalo bi se na teorijske posledice prihvatanja teze i anticipirali mogući problemi i rešenja. Uloga empatskih procesa mogla bi da se uporedi sa onom koju su sentimentalisti 18.veka pripisivali moralnom čulu. Empatija bi mogla, ne samo da bude aktivni, pokretački princip volje u težnji ka moralnom dobru i ispravnom, već da utiče i na prosuđivanje moralno ispravnog i neispravnog, kao i na vrednovanje pojedinačnih moralnih situacija. Teorijske implikacije rezultata istraživanja fenomena empatije u savremenim etičkim teorijama mogle bi da budu sasvim suprotne naturalističkim tezama, kojima, na prvi pogled, teži sentimentalizam.

V Metod istraživanja

Metodski cilj nije pronalaženje opravdanja za neka od navedenih teorijskih rešenja, već pre ukazivanje na problematiku koju u etici inicira potvrda kognitivnosti empatije. U tom smislu tokom istraživanja bi se upotrebile sledeće metode:

1. **Analitički metod.** Iako je predmet istraživanja fenomen empatije u kontekstu savremenog etičkog sentimentalizma, filozofsko istraživanje podrazumeva pojmovni pristup, što uslovljava primenu odgovarajućeg metoda. Ključni pojmovi rada ispituju se metodom pojmovne analize kako bi se došlo do suštinskih svojstava predmeta mišljenja i formulisale adekvatne definicije. Time se određuju i uslovi njihove upotrebe. Ovo se odnosi na pojam

⁷ Izraz se u filozofiji koristi od 1980-ih godina da označi shvatanja po kojem su određeni pojmovi, vrednosti i sekundarne osobine apriorno uslovljeni našim odgovorom na njih. Tj. postoji apriorna veza F i našeg odgovora na F pod normalnim uslovima. Različita *response-dependence* shvatanja nalazimo u teorijama M.Džonstona (M. Johnston), K. Rajt (C.Wright) i F. Petit (P. Pettit)

empatija, zatim *posmatrač*, *model*, *brižnost*, kao i niz drugih relevantnih pojmova. Logička analiza se primenjuje prilikom praćenja argumentacije prikazanih teorija. Posebna pažnja je posvećena validnosti argumenta Majkla Slota o posebnoj referentnosti *empatije*. Lingvistička analiza – ova metoda u radu ima za cilj da uskladi polisemičnost termina sa izvršenom pojmovnom analizom i poveže ekvivalente. Primenila bi se pri razmatranju metaetičkih gledišta, kao i pri izboru termina kojima se izražavaju pojmovi etike brižnosti u prevođenju na srpski jezik.

2. **Komparativni metod.** Primenjuje se prilikom istraživanja različitih teorijskih pristupa fenomenu empatije, kako filozofskih, tako i drugih navedenih nauka. Cilj upoređivanja je identifikovanje uzajamnih teorijskih sličnosti i razlika radi potkrepljenja postavljene teze rada, kao i uočavanje empirijskih pokazatelja, u naukama koje to pružaju (psihologija, neuronauke)
3. **Empirijski uvid.** Teza o kognitivnim elementima empatije potkrepljena je uvidom u empirijska istraživanja psiholoških i neuronauka. Višestruko potvrđeni rezultati o aktiviranju moždane emotivne zone prilikom moralnog prosuđivanja, dopunjeni su podacima koji ukazuju na polne različitosti, što bi moglo da se uporedi sa Kolbergovim istraživanjima o stupnjevima moralnog razvoja, koji su i pokrenuli talas feminističke etike. U odeljku o etici brižnosti navode se empirijski primeri same Nodings koja je teorijske osnove etike brižnosti razradila u primenjenim disciplinama, etici obrazovanja i socijalnog rada. Svrha empirijskih pokazatelja je ukazivanje na važnost problema fenomena empatije, a ne potkrepljivanje ili opovrgavanje etičkih gledišta razmatranih i interpretiranih tokom istraživanja.
4. **Kritičko-evaluativni metod.** Pri izlaganju normativnih i metaetičkih shvatanja empatije, teži se uspostavljanju kritičke distance koja omogućava nepristrasnu procenu stavova i teorijskih rešenja. Tokom ispitivanja kognitivnosti empatije, komentarišu se gledišta i razlozi autora koji prihvataju mogućnost kognitivnih elemenata, ali i onih koji ih negiraju.

VI Spisak predložene literature:

Anscombe, G.E.M. (1958). "Modern Moral Philosophy", *Philosophy* 33, No.124, pp.1-19.

- Aristotel. (1980). *Nikomahova etika*. Beograd: BIGZ
- Babić, J. (2014). "Neuroetika i filozofija". *Filozofija i društvo XXV* (2):181-203.
- Babić, J. (2011). "Vrednovanje i tumačenje". *Theoria* 54 (4):5-16
- Babić, J. (2008). „Etika i moral“, *Theoria* 51 (2): 35-48
- Babić, J. (2006). "Meta-etika". *Theoria* 49 (1-2):100-125
- Babić, J. (2005). *Moral i naše vreme*. Beograd: Službeni glasnik
- Baier, A. (1985). "What do Women want in a Moral Theory?." *Nous* 19 (1), pp.53-63.
- Baier, A. (1995). *Moral Prejudices: Essays on Ethics*. Harvard University Press.
- Baier, A. (1991). *A Progress of Sentiments*. Harvard University Press.
- Baille, J. (2000). *Hume on Morality*. London: Routledge
- Baron-Cohen, S. (2003). *The Essential Difference: Men, Women and the Extreme Male Brain*. London: Allen Lane
- Batson, C. D. (2010). "Empathy-induced altruistic motivation." *Prosocial motives, emotions, and behavior: The better angels of our nature* 15-34.
- Batson, C. D. (2009). "These things called empathy: Eight related but distinct phenomena". In J. Decety & W. Ickes (Eds.), *The Social Neuroscience of Empathy* (pp. 3–15). Cambridge: MIT Press.
- Batson, C.D., Batson, J.G., Slingsby, J.K., Harrell, K.L., Peekna, H.M. and Todd, R.M., (1991). "Empathic joy and the empathy-altruism hypothesis". *Journal of personality and social psychology*, 61(3), p.413.
- Battaly, H.D. (2011). " Is Empathy a Virtue". *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*, pp.277-301.
- Blackburn, S. (1998). *Ruling Passions*. Oxford: Oxford University Press.

- Blackburn S. (1993). "Circles, Finks, Smells and Biconditionals". *Philosophical Perspectives*, Vol. 7, pp. 259-279
- Blum, L.A. (1988). "Gilligan and Kohlberg: Implications for Moral Theory". *Ethics*, 98(3), pp.472-491.
- Blum, L.A. (1991). "Moral Perception and Particularity". *Ethics*, 101(4), pp.701-725.
- Brennan, S. (2010) "Feminist Ethics". In John Skorupski (ed.), *The Routledge companion to ethics*. Routledge
- Burges-Jackson, K. (1993). "The Problem with Contemporary Moral Theory". *Hypatia*, 8(3), pp.160-166.
- Caplan, A. (2011). "Understanding Empathy: Its Features and Effects". In Caplan and Goldie (ed.) *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*, pp.3-19. New York: Oxford University Press
- Cekić, N. (2013). *Metaetika, problemi i tradicije*, Akademska knjiga, Beograd
- Cekić, N. (2008). "Frege-Gičov problem i savremeni metaetički ekspresivizam", *Theorija* 2:49-77
- Cekić, N. (2008), "Naturalistička greška i argument otvorenog pitanja: jedan vek rasprave", *Theorija* 3 (51):29-53
- Chatterjee, A., Farah, M. J. (2013), *Neuroethics in Practice*, New York: Oxford University Press
- Chenyang, L. (1994). "The Confucian Concept of Jen and the Feminist Ethics of Care: A Comparative Study", *Hypatia* vol.9 no.1
- D'Arms, J. (2005). "Two Arguments for Moral Sentimentalism", *Philosophical Issues* 15(1):1-21
- D'Arms, J. (2000). "Empathy and Evaluative Inquiry", 74 *Chi.-Kent. L. Rev*, pp.1467-1500

- D' Arms, J. and Jacobson, D.(2000). "Sentiment and Value". *Ethics*, 110(4), pp.722-748.
- D' Arms, J. and Jacobson, D.(2000). "The moralistic fallacy: on the 'appropriateness' of emotions". *Philosophical and Phenomenological Research*, pp.65-90.
- D' Arms, J. Jacobson, D. (1994) "Expressivism, Morality and Emotions", *Ethics* vol. 104, No.4pp.739-763
- Dancy, J. (2004). *Ethics Without Principles*. Oxford:Clarendon Press
- Darwal, S. (2006). *The Second Person Standpoint: Morality, Respect and Accountability*, London: Harvard University Press
- Darwal, S. (2002). *Welfare and Rational Care*, Princeton: Princeton University Press
- Darwal, S. (1998). "Empathy, Simpathy, Care", *Pilosophical Studies* 89, pp.261-282
- Darwal, S., Gibbard, A.,Railton, P.(1992). "Toward *Fin de siecle* ethics: some trends. *The Philosophical Review* 101, pp.115-189
- Davis, M.H. (1983). "Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach". *Journal of personality and social psychology*, 44(1), pp.113-126.
- Davis, M.H., Conklin, L., Smith, A. and Luce, C. (1996). "Effect of perspective taking on the cognitive representation of persons: a merging of self and other". *Journal of personality and social psychology*, 70(4), p.713.
- Deigh, J. (1995). "Empathy and universalizability". *Ethics*, 105(4), pp.743-763.
- Dobrijević, A.(2004). "O različitim vrstama normativiteta", *Theoria* (3-4): 87-96
- Eisenberg, N.(1990). *Empathy and Its Development*. CUP Archive.
- Fisher ,A.(2011), *Metaethics, An Introduction*, Durham: Acumen
- Frazer, M.L.(2010). *The Enlightenment of Sympathy: Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today*. Oxford University Press.

- Gibbard, A.(2006). "Moral feelings and moral concepts". *Oxford studies in metaethics*, 1, pp.195-215
- Gibbard, A.(1992). *Wise Choices, Apt Feelings: A Theory of Normative Judgment*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gilligan, C.(1982). *In a Different Voice*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goldie, P.(2011). "Anti-empathy". In Caplan and Goldie (ed.) *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*, pp.302-317. New York: Oxford University Press
- Goldman, A. (2011). "Two Routes to Empathy: Insights from Cognitive Neuroscience". In Caplan and Goldie (ed.) *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*, pp.31-44.
- Griswold, C.(1999). *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press
- Hare, R.M.(1952). *The Language of Morals* (No. 77). Oxford Paperbacks.
- Halwani, R.(2003). "Care Ethics and Virtue Ethics". *Hypatia* 18 (3), pp.161-192.
- Harman, G.(1999). "Moral philosophy meets social psychology: Virtue ethics and the fundamental attribution error". In *Proceedings of the Aristotelian Society*, pp. 315-331. Aristotelian Society.
- Held, V. (2004). "Taking Care: Care as Practice and Value". In C. Calhoun (ed.) *Setting the Moral Compass: Essays by Women Philosophers*, New York: Oxford University Press.
- Held, V. (2006). *The Ethics of Care, Personal, Political and Global*. New York: Oxford University Press
- Hoffman, M.L.(1983). "Affective and cognitive processes in moral internalization". *Social cognition and social development: A sociocultural perspective*, pp.236-274
- Hofman, M.L.,Šešum, T.(2003). *Empatija i moralni razvoj: značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta.

- Horwich, P. (1994). "The essence of expressivism". *Analysis* 54(1) , pp. 19-20
- Hjum, D. (1983)[1739]. *Rasprava o ljudskoj prirodi*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Hjum, D. (1956). *Istraživanje o ljudskom razumu*. Zagreb: Kultura
- Hume, D. (1975). *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, edited by L. A. Selby-Bigge, 3rd ed. revised by P. H. Nidditch, Oxford: Clarendon Press
- Hurka, T. (2004) "Normative Ethics: Back to the Future". In Leiter B.(ed.) *The Future of Philosophy* , pp.246-265. Oxford: Clarendon Press
- Ickes, W. (2001). "Measuring empathic accuracy". *Interpersonal sensitivity: Theory and measurement*, pp.219-241.
- Ickes, W., Gesn, P.R. and Graham, T. (2000). "Gender differences in empathic accuracy: Differential ability or differential motivation?". *Personal Relationships*, 7(1), pp.95-109.
- Ickes, W., Simons, J.A. (1997). "Managing Empathetic accuracy in close relationships". In Ickes W.(ed.) *Empathic accuracy*, pp 218-250 . New York: Guilford Press.
- Jacobs, J. (2002.). *Dimension of Moral Theory – An Introduction*, Blackwell Pubicher Ltd.
- James, W. (1984). *Psychology, Briefer Course* (Vol. 14). Harvard University Press.
- Jones, K., (2006). "Metaethics and emotions research: A response to Prinz". *Philosophical Explorations*, 9(1), pp.45-53.
- Kant, I.(1981). *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: BIGZ
- Kamerer E. (1997). "Problemi feminističke etike" *Pro Femina* br. 9-10, Beograd
- Kohlberg, L. (1971). Stages of moral development. *Moral education*, 29.
- Korsgaard, C.M. (1986). "Skepticism about practical reason". *The Journal of Philosophy*, 83(1), pp.5-25

- Korsgaard, C.M., O'Neill, O. (1996). *The Sources of Normativity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kripke, S. (2001). *Naming and Necessity*, Cambridge: Harvard University Press
- Lazović, Ž. (1994). *O prirodi epistemičkog opravdanja*, Beograd: FDS
- Matravers, D. (2011). "Empathy as a route to knowledge". In: Coplan, A., Goldie, P. (ed.) *Empathy: Philosophical and Psychological Perspective*, pp. 19–30. Oxford: Oxford University Press
- McDowell, J.H. (1985). "Values and secondary qualities". In Honderich, T. (ed.) *Morality and Objectivity*, London: Routledge and Kegan Paul
- Mukamel, R., Ekstrom, A., Kaplan, J., Iacoboni, M., & Fried, I. (2010). "Single-Neuron Responses in Humans during Execution and Observation of Actions". *Current Biology*, 20(8), 750–756.
- Mur, Dž.E. (1998). *Principi etike*. Beograd: Plato
- Nagel, T. (1978). *The Possibility of Altruism*. Princeton: Princeton University Press
- Nichols, S. (2010). "Introduction". In Nadelhoffer, T., Nahmias, E., Nichols, S. (ed.) *Moral Psychology: Historical and Contemporary Readings*, pp. 7–20
- Nichols, S. (2004). *Sentimental Rules: On the Natural Foundations of Moral Judgment*. New York: Oxford University Press.
- Noddings, N. (2013). *Caring, A Relational Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Noddings, N. (2012). "The language of care ethics". *Knowledge Quest*, 40(5), pp. 52–56
- Noddings, N. (2010). "Complexity in Caring and Empathy", *Abstracta*, Special Issue V, pp. 6–12.
- Noddings, N. (2010). *The Maternal Factor: Two Paths to Morality*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press

- Noddings, N. (2002). *Starting at Home, Caring and Social Policy*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Noddings, N. (1991). *Women and Evil*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Noddings, N. (1984). *Caring, A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Olson, J. (2014). "Rationalism vs. Sentimentalism: Reviewing Price's Review". *Philosophical Papers*, 43(3), pp.429-445.
- Pauer-Studer, H. (2015). "Moral Sentimentalism and the Normativity of Empathy. Critical Comments on Michael Slote, Moral Sentimentalism¹". In Roughley, N., Schramme, T. (eds.), *On Moral Sentimentalism*, 73-87. Cambridge Scholars
- Platon. (1983). *Država*. Beograd: BIGZ
- Price, R. (1948) [1757/1787]. *A Review of the Principal Questions of Morals*, edited by D. D. Raphael. Oxford: Clarendon Press.
- Prinz, J. (2011). "Is empathy necessary for morality". *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*, pp.211-229.
- Prinz, J. (2010). "Ethics and Psychology". In Skorupski, J. (ed.) *Routledge Companion to Ethics*, pp.384-397.
- Prinz, J.J. (2009). *The Emotional Construction of Morals*. New York: Oxford University Press
- Prinz, J. (2006). "The emotional basis of moral judgments". *Philosophical explorations*, 9(1), pp.29-43.
- Prinz, J. (2004). *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotions*, New York: Oxford University Press
- Rečnik srpskoga jezika*. (2007). Novi Sad: Matica srpska
- Rizzolatti, G., Craighero, L. (2004). "The mirror-neuron system". *Annual Review of Neuroscience*, 27, pp. 169–192

Sander-Staudt, M. (2006).” The Unhappy Marriage of Care Ethics and Virtue Ethics”, *Hypatia*, 21(4) pp. 21-39.

Schroeter, F.(2006). “The limits of sentimentalism”. *Ethics*, 116(2), pp.337-361.

Schroeter, L., Schroeter, F., Jones, K.,(2015) “Do emotions Represent Values?”. *dialectica* 69 (3),pp.357-380.

Singer, P. (1972). “Famine, Affluence, and Morality”. *Philosophy and Public Affairs*, 1(5), pp. 229-243.

Skorupski, J. (2010). “Sentimentalism: Its Scope and Limits”. *Ethic Theory Moral Prac* 13: 125.

Slote, M. (2010). *Moral Sentimentalism*, New York: Oxford University Press.

Slote, M. (2010). “Reply to Noddings, Cottingham, Driver and Baier”, *Abstracta* Special Issue V, pp. 42-61.

Slote, M. (2010) “Virtue Ethics”. In Skorupski, J. (ed.) *Routledge Companion to Ethics*, pp.478-490

Slote, M. (2007). *The Ethics of Care and Empathy*. New York: Routledge

Slote, M. (2000). *Morals From Motives*. New York: Oxford University Press

Slote, M. (1992). *From Morality to Virtue*. New York: Oxford University Press

Smit, A. (1970). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Beograd:Kultura

Smit, A. (2008). *Teorija moralnih osećanja*. Podgorica: CID

Smith, M. (1994) “Why Expressivists about Value should Love Minimalism about Truth”, *Analysis* 54 pp.1-11.

Sousa de, R. (1987). *The Rationality of Emotion*. Cambridge: MIT Press

Stanford Enciclopedia of Philosophy, dostupno na: <https://plato.stanford.edu>

Stevenson, C.L. (1937). "The Emotive Meaning of Ethical Terms" *Mind* 46(181), pp.14-31

Stojanović, S. (1991). *Savremena metaetika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Stueber, K.R. (2006). *Rediscovering empathy: Agency, folk psychology, and the human sciences*. Cambridge: MIT Press.

Vignemont, F., Singer, T. (2006). "The empathic brain: how, when and why?" *Trends in Cognitive Sciences, Elsevier* 10(10), pp.435-441.

Walker, M.U. (2007). *Moral Understandings: a Feminist Study in Ethics*, New York: Oxford University Press

Wiggins, D. (1998). *Needs, Values, Truth: Essays in The Philosophy of Value (Vol. 6)*. Oxford University Press.

Wiggins, D.(1990). "Moral cognitivism, moral relativism and motivating moral beliefs". In *Proceedings of the Aristotelian Society* (91), pp. 61-85. Wiley: Aristotelian Society

Wiggins, D. (1987). "A Sensible Subjectivism?" reprinted in Darwall, et al.(1997).

Williams, B. (1982). "Moral Luck: Philosophical Papers 1973-1980" Cambridge: Cambridge University Press

Zagzebski, L.T.(1996). *Virtue of the Mind: An Inquiry into the Nature of Virtue and The Ethical Foundation of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press.

IZVEŠTAJ O KVALIFIKOVANOSTI KANDIDATA I PODOBNOSTI PREDLOŽENE TEME DOKTORSKE DISERTACIJE

Doktorantkinja: **Snežana Grujić**

Predložena tema: ***Fenomen empatije u teorijama savremeneog etičkog sentimentalizma***

Mentor: **prof. dr Nenad Cekić**

Kandidatkinja Snežana Grujić podnela je Odeljenju za filozofiju predlog prijave doktorske disertacije pod naslovom: ***Fenomen empatije u teorijama savremeneog etičkog sentimentalizma***. Komisija o predloženoj prijavi teme doktorske disertacije podnosi sledeći izveštaj:

Osnovni podaci o kandidatkinji:

Kandidatkinja Snežana Grujić je diplomirala na Odeljenju za filozofiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1990. godine. Svoju profesionalnu karijeru je izgrađivala kao gimnazijski nastavnik filozofije. Sem osnovnog profesionalnog angažmana, bila je saradnica na brojnim projektima civilnog i vladinog sektora u oblasti obrazovanja, suzbijanja vršnjačkog i porodičnog nasilja. Koautorka je tri akreditovana programa obuke za zaposlene u školama i u oblasti socijalnog rada. Od strane ZUOV-a je izabrana u tim ocenjivača rukopisa udžbenika za osnovne i srednje škole. U oblasti filozofskog istraživanja ima objavljene sledeće radove:

1. Grujić, S. (2016). „Može li se izbrisati filozofska svest? Ili metafizički aspekti Serlovog neuro-naturalističkog shvatanja slobode volje“. *Filozofija i društvo* 4, 2016: 901-919.
2. Grujić, S. (2016). „Promena rodnosti, govorni činovi i značenje“. Lopičić, V. Mišić Ilić, B.(ur.) *Jezik, književnost, značenje, zbornik radova*: 599-610, Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
3. Grujić, S. (2015). „Etika brižnosti ili zahtev za preimenovanjem“. Lopičić, V. Mišić Ilić, B.(ur.) *Jezik, književnost, diskurs, zbornik radova*: 163-175, Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
4. Grujić, S. and Petrović-Desnica J. (2015), “Gender and Visual Arts in the Sumadia Region”. Petović-Trifunović, T., Milutinović-Bojanić, S., Pudar Draško, G. (ed.) *Mind The Gap(s)*: 263-279, Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory
5. Grujić, S. (2013). „(Ne)mogućnost definisanja umetnosti sa posebnim osvrtom na klaster objašnjenja i disjunktivne definicije“ *Nasleđe* (25): 225-234, Kragujevac: FILUM

Učestvovala je na sledećim naučnim skupovima:

Naučni skup: „Umetnost i migracije“, Centar za naučnoistraživački rad SANU, Univerzitet u Nišu i UG „Litera“, Niš, septembar 2016; Naučni skup: „Jezik, književnost, značenje“, Univerzitet u

Nišu, Niš, april, 2015; Međunarodna naučna konferencija: „Društvo i prostor“, Filozofski fakultet Novi Sad, septembar 2015; Naučni skup: „Jezik, književnost, diskurs“, Univerzitet u Nišu, Niš, april, 2014; Međunarodna naučna konferencija: „Mind The Gap(s), Family, Socialization and Gender, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, april 2013

Predmet istraživanja i sadržaj izlaganja

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja u budućoj doktorskoj disertaciji kandidatkinje Snežane Grujić je filozofska analiza fenomena empatije i identifikovanje njenih kognitivnih aspekata u teorijama savremenog etičkog sentimentalizma. Istraživanje bi obuhvatilo normativno-etičke i metaetičke pristupe fenomenu empatije: etiku brižnosti (*ethics of care*) Nel Nodings (Nel Noddings) i Majkla Slota (Michael Slote), neosentimentalizam Džastina D'Armsa (Justin D'Arms) i Danijela Džejkobsona (Daniel Jacobson) sa osvrtom na uticaj Stivena Darvala (Stephan Darwall) i kritiku Džesi Prinsa (Jesse Prinz).

Sadržaj izlaganja

Predložena teza Snežane Grujić sastojaće se od uvoda, tri poglavlja i zaključka.

Predložena struktura rada je sledeća:

Uvod

U uvodnom delu bi se sagledao problem odnosa osećanja kao ekspresivnih elemenata i razumskih sposobnosti kao kognitivnih činilaca pri moralnom odlučivanju i delovanju, u tradicionalnoj i savremenoj etici.

Teorijski modeli empatije

U prvom poglavlju bi bili prikazani teorijski modeli empatije i to: filozofski i psihološki. Modeli simulacije ili mimikrije i zaraze, odnosno indukcije, formulisani su u teorijama Dejvida Hjuma i Adama Smita, a prisutni su i u savremenim filozofskim i naučnim pristupima.

Empatija kao osnova za brižnost u teoriji Nel Nodings

U narednom odeljku bi se sagledala etika brižnosti kojoj kandidatkinja pristupa kao paradigmatičnoj normativnoj sentimentalističkoj teoriji. Argumentacija bi trebalo da podrži stav da se u ovom etičkom pristupu prevazilazi jaz između emocija i razuma, putem empatičnosti i brižnosti. Ispitivanje bi obuhvatilo sledeće celine: terminologiju etike brižnosti, interpretiranje

teorije brižnosti kao aretičke etike, ulogu empatije u etici brižnosti i epistemološke i aksiološke aspekte teorije.

Metaetički pristupi fenomenu empatije

Kroz prikaz najznačajnijih metaetičkih sentimentalističkih teorija sagledala bi se ideja mogućnosti slaganja istine i ekspresije, problem različitih perspektiva pri moralnom delovanju, neosentimentalističko ispitivanje empatije u svetlu njenih procenjivačkih moći, argument nove referentnosti moralnih termina uslovljene empatijom kao i kritika ovih shvatanja.

Zaključak

Sumiranjem diskusije na osnovu iznetih gledišta, razjasnili bi se razlozi na kojima se zasniva teza koju kandidatkinja teorijski brani. Ukazalo bi se na teorijske posledice prihvatanja teze i anticipirali mogući problemi i rešenja.

Osnovne hipoteze

Osnovna hipoteza istraživanja se sastoji u tvrdnji da savremene sentimentalističke teorije u fenomenu empatije podrazumevaju postojanje kognitivnih elementa, čije se prisustvo u analizama emotivnih procesa često osporava. Konsekvenca ove tvrdnje je uvid da empatija, sem potvrđene motivacione, pri moralnom delovanju može da ima i druge uloge: epistemološku i aksiološku.

Cilj istraživanja

Cilj teze bi bio da ponudi argumentaciju koja bi potvrdila postojanje kognitivnog aspekta empatije u etičkim teorijama kojima se rad bavi. Metodski cilj nije pronalaženje opravdanja za neka od navedenih teorijskih rešenja, već pre ukazivanje na problematiku koju u etici inicira potvrda kognitivnosti empatije.

Metode istraživanja

Pojmovnom analizom ključnih pojmova bi se formulisao teorijski okvir rada, a kandidatkinja je kao methodske postupke u svom istraživanju predložila i: lingvističku analizu, komparativni i kritičko-evaluativni metod, kao i empirijski uvid.

Očekivani rezultati i naučni doprinos

Istraživanje uloge fenomena empatije u savremenim sentimentalističkim teorijama, trebalo bi da doprinese utvrđivanju etičkih problema koje inicira potvrda kognitivnosti empatije. Oni se kreću u epistemološkom i aksiološkom domenu.

Zaključak

Uzimajući u obzir aktualnost teme kao i novinu pristupa kojim se analizira fenomen empatije i u normativnim tako i u metaetičkim tradicijama, komisija predlaže da se doktorantkinji Snežani Grujić odobri izrada doktorske disertacije na temu ***Fenomen empatije u teorijama savremeneog etičkog sentimentalizma.***

Beograd, 14. mart 2017. godine

Komisija:

prof. dr Jovan Babić, redovni profesor

dr Aleksandar Dobrijević, docent

dr Eva Kamberer, docent

Mentor:

prof. dr Nenad Cekić, vanredni profesor